

INHOUD

Inleiding 6

Deel één: staatsgodsdienst 13

Goden en godinnen 17

Mythen en hun context 49

Koningschap en de goden 89

Tempels en priesters 101

Echnatons godsdienstrevolutie 127

Deel twee: godsdienst in leven en dood 135

De begrafenis 139

Graven 171

Volksgodsdienst 189

Mythologiseren van het oude Egypte 237

Woordenlijst 246

Musea met Egyptische collecties 248

Verder lezen 250

Dankwoord 251

Register 252

Inleiding

Hoewel de beschaving van de oude Egyptenaren aantoonbaar niet de vroegst bloeiende was, bestond ze langer dan andere en was ze in haar beste tijd de spectaculairste op aarde. De beschaving ontstond ca. 5000 jaar geleden en bloeide drie millennia lang. Veel informatie over dit bijzondere land en de mensen die hier zo lang geleden leefden, lag duizenden jaren verborgen onder het zand. Hun geheimen worden langzaam ont-huld.

In de vruchtbare gebieden rond de grote rivieren van het Nabije Oosten en Noord-Afrika begon de landbouw en hiermee ontstond een sedentaire, beschaafde manier van leven die rijke culturele vruchten begon te dragen. De vroegste bewijzen van sedentaire boerengemeenschappen aan de Nijl dateren van ca. 5500 v.Chr. Deze groeiden uit tot een aantal belangrijke plaatsen met verschillende regionale cultu-

▼ *De koning was de enige sterveling die oog in oog met een godheid kon worden weergegeven. Hier ontmoet Ramses II Amon. 19e dynastie.*

ren in Boven- en Beneden-Egypte. In Boven-Egypte begonnen de vorming van sociale gelaagdheid en vakbekwaamheid zich te ontwikkelen. De culturele ontwikkelingen van het zuiden verspreidden zich in de Predynastieke en Protodynastieke tijd in Beneden-Egypte geleidelijk noordwaarts. Dit leidde tot de politieke vereniging van het land tot één staat in ca. 3100.

Egyptische godsdienst

Toen Egypte onder een opeenvolging van farao's werd verenigd, werden veel plaatselijke goden toegelaten tot het nationale pantheon, wat leidde tot een groot aantal godheden en een ingewikkeld systeem van overtuigingen en rituelen. De godsdienst was een fundamenteel deel van het

leven van iedere Egyptenaar, van de machtige farao tot de nederigste arbeider, en de jaarlijkse overstroming van de Nijl lag ten grondslag aan veel mythen en overtuigingen van het oude Egypte. De mensen begrepen dat zij volledig afhankelijk waren van het herstel van hun landbouwgrond. Ook de dorre woestijn waarin de inwoners van Egypte werden begraven, vormde hun identiteit en droeg bij aan hun godsdienstige overtuigingen. Voor ons is de godsdienst een van de

▲ *In deze intieme scène aan de zijkant van Toetanchamons kleine met bladgoud afgezette schrijn knoopt de koningin de bloemenkrans om de nek van haar man. 18e dynastie.*

intrigerendste aspecten van de Egyptische cultuur – een weelde aan goden en tempels, mummies, sierlijke graven en fantastische schatten. Eeuwen van plunderingen door grafrovers gevolgd door systematischer opgravingen door archeologen hebben een ongekende hoeveelheid voorwerpen, gebouwen, afbeeldingen en geschriften opgeleverd die een fascinerend verslag vormen van de overtuigingen en praktijken van dit oude volk. De weelde aan documentaire informatie die is achtergelaten in de vorm van inscripties en papyrusrollen geven ons inzicht in alle aspecten van hun religie en rituelen.

Er zijn veel graven en tomben blootgelegd. Deze onthullen dat de Egyptenaren een leven na de dood aspireerden dat grotendeels een voortzetting van hun bestaan op aarde was (maar lonender en voor spoediger), waarbij ze hun sociale status, familiebanden en zelfs hun fysieke eigenschappen behielden. Ze dachten dat het leven van hun godheden veel op dat van hen leek. Hun graven en tempels zijn daarom rijk aan decoraties, inscripties en voorwerpen die een gedetailleerd en levendig beeld geven van alle aspecten van het leven in het oude Egypte. ♦

Tijdbalk van het oude Egypte

Voor ca. 5500 v.Chr.

Vroege kolonisten in het Nijldal;
begin van de akkerbouw, tarwe- en
gerstteelt.

Ca. 5500-ca. 3100 v.Chr.

Predynastieke en Protodynastieke tijd

Ontwikkeling van vakbekwaamheid en
veeteelt.

Begin van de sociale gelaagdheid.

Gebruik van boten op de Nijl.

Bouw van met leem opgevuld vlechtwerk
en begin van metselen met kleisteen.

Vroege muurschilderingen en beeldhouw-
werken.

Ca. 3100-ca. 2686 v.Chr.

Vroegdynastieke tijd

Vereniging van Egypte.

Memphis wordt hoofdstad.

Ontwikkeling van de hiërogliefen.

Ca. 2686-2181 v.Chr.

Oude Rijk

Ca. 2650 v.Chr.

Trappiramide gebouwd in Sakkara tijdens
de heerschappij van Djoser.

Ca. 2615 v.Chr.

Piramide gebouwd in Meidoem.

Ca. 2580 v.Chr.

Grote Piramide in Gizeh gebouwd tijdens
de heerschappij van Cheops.

Ca. 2530 v.Chr.

Grote Sfinx gebouwd in
Gizeh.

► De Grote Sfinx bewaakt de
tempel van Cheops in Gizeh.

Ca. 2181-2055 v.Chr.

Eerste Tussentijd

Heracleopolitaanse en The-
baanse dynastieën regeren
Egypte.

Ca. 2055-ca. 1650 v.Chr.

Middenrijk

Egypte verovert Nubië, drijft
handel met Syrië en
Palestina.

Kleistenen piramiden
gebouwd in Midden-
Egypte en in Dasjoer.

Rotsgraven gebouwd in
Midden-Egypte.

Ca. 1650-ca. 1550 v.Chr.

Tweede Tussentijd

Ca. 1600 v.Chr.

Het paard wordt geïntroduceerd in
Egypte.

Hyksos eisen het bestuur over de Delta op.

Ca. 1550-ca. 1069 v.Chr.

Koninklijke graven gebouwd in het Dal der
Koningen.

Ca. 1348 v.Chr.

Echnaton introduceert de verering van
Aton, de zonnescijf, in plaats van de
gevestigde godsdienst en sticht een nieuwe
hoofdstad, Achetaton.

Ca. 1336 v.Chr.

Memphis wordt weer hoofdstad.

Ca. 1327 v.Chr.

Begravenis van koning Toetanchamon in
het Dal der Koningen.

Ca. 1250 v.Chr.

Ramses II siert de hypostyl-
zaal in Karnak.

◀ Nefertite was de grote konink-
lijke gemalin van de zgn. 'ketter-
se' koning Echnaton. 18e dynastie.

Ca. 1274 v.Chr.

Slag om Kadesh tegen de
Hittieten.

Ca. 1209 v.Chr.

Egypte aangevallen door volkeren
van rond de Middellandse Zee.

Ca. 1176 v.Chr.

Zeevolkeren verslagen door
Ramses III.

Ca. 1069-ca. 747 v.Chr.

Derde Tussentijd

Egypte politiek verdeeld.

Ca. 747-ca. 332 v.Chr.

Late Tijd

671 v.Chr.

Assyriërs vallen Egypte binnen en
bereiken Memphis.

525 v.Chr.

Egypte wordt een deel van het Perzische
Rijk.

332 v.Chr.-395

Ptolemeeëntijd en Romeinse tijd

332 v.Chr.

Alexander de Grote valt Egypte binnen en
brengt het land onder Macedonisch-Grieks
bewind. Alexandrië gesticht.

305 v.Chr.

Ptolemeus grijpt de macht na de dood van
Alexander.

30 v.Chr.

Egypte wordt een deel van het Romeinse
Rijk.

324

Egypte neemt het christendom aan.

395

Einde van de Romeinse overheersing in
Egypte.

De scheppingsmythen in hun context

Het principe dat aan de verschillende scheppingsmythen ten grondslag ligt, is dat van de orde die wordt geschapen uit de chaos. Een toestand van oerwater wordt gebruikt om de chaos te vertegenwoordigen, waaruit een heuvel oprijst met daarop een zonnegod. Deze mythologische reeks gebeurtenissen geeft duidelijk de jaarlijkse overstroming van de Nijl weer en het terugtrekken van het water waarbij afzettingen van dik zwart slib zichtbaar worden. Deze zijn heel vruchtbaar, maar de zon is nodig om er iets op te laten groeien.

Alle verklaringen lijken te verwijzen naar de vruchtbaarheid van het land (dankzij de Nijloverstromingen) en de hitte van de zon. Maar in Memphis bedachten de priesters een mythe rond hun oppergod Ptah die beslist minder aards was en aanzienlijk metafysischer. De verklaring van Memphis ging niet zozeer uit van zonne-energie voor de schepping, maar was gebaseerd op het benutten van drie abstracte katalysatoren: *heka* (magische of goddelijke energie), *sia* (goddelijke kennis) en *hoe* (goddelijke uitlatingen). Dit lijkt op de *logos*-doctrine uit het Nieuwe Testament, volgens welke het woord van God werd verpersoonlijkt in het lichaam van Jezus, de tweede persoon van de drie-eenheid.

Achtergrond van de scheppingsmythe van Memphis

Memphis (het vroegere Men-nefer) ligt ca. 24 km ten zuiden van het huidige Cairo, nabij het dorp Mit Rahina. Het werd gesticht als de bestuurlijke hoofdstad van Egypte aan het begin van de 1e dynastie (ca. 3100 v.Chr.). Er is nog maar weinig over van deze oude hoofdstad, vooral omdat de ruïnes in de Middeleeuwen steen voor steen werden afgebroken om te worden gebruikt voor de kerken en moskeeën van Cairo.

De scheppingsmythe van Memphis is bewaard gebleven als inscriptie op een

▲ De Sjabako-steen draagt een hiëroglifische inscriptie die deels vervaagd is door het veelvuldige gebruik ervan als molensteen.

▼ Vanaf het Middenrijk werd de god Ptah afgebeeld met een valse baard zoals die van de levende koning.

vierkante zwart granieten plaat van 92 x 137 cm die zich nu in het British Museum bevindt. De inscriptie werd besteld door koning Sjabako (ca. 716-ca. 702 v.Chr.) uit de 25e dynastie, die opdracht gaf deze in de tempel van Ptah in Memphis te zetten.

De inleiding verklaart dat de koning opdracht gaf het verhaal op de steen te zetten omdat het origineel op materiaal stond dat was aangetast door wormen (waarschijnlijk papyrus of leer) en dus moeilijk te lezen was.

Men dacht ooit dat de taal die voor de inscriptie was gebruikt kenmerkend was voor het Oude Rijk (ca. 2686-ca. 2181 v.Chr.) en dat het origineel uit deze tijd moet stammen. Nu is men het erover eens dat het origineel waarschijnlijk uit de late Ramessidentijd (ca. 1100) stamt of mis-

schien nog ouder is, hoewel Ptah duidelijk al als een scheppergod werd beschouwd in de Oude Tijd. In de Sarcofaagteksten uit het Middenrijk (ca. 2055-ca. 1650 v.Chr.) en in de latere Ramessidenteksten (ca. 1200 v.Chr.) wordt hij verantwoordelijk geacht voor het scheppen van de goden en de zon en het groeien van de gewassen.

Het denkende hart

Uit deze mythe blijkt dat het hart wordt beschouwd als het denkorgaan. De Egyptenaren waren niet bekend met de werking van de hersenen en geloofden dat het hart de zetel was van de wijsheid en emotie (het idee van denken met het hart komt veelvuldig voor). Het feit dat de hersenen werden gezien als opvulling van het hoofd komt tot uitdrukking in de Egyptische grafrituelen. Tijdens het balsemingsproces

◀ *Het waterpeil is in de omgeving van Memphis zo hoog dat de oude bestuurlijke hoofdstad bijna geheel onder water staat. Er is zeer weinig bewaard gebleven van deze fantastische stad.*

werden de hersenen via de neus verwijderd en weggegooid als afval, terwijl het hart altijd veilig in het lichaam achterbleef. Men geloofde dat een overledene zijn of haar lichaam en –nog belangrijker– zijn hart nodig zou hebben om in het hiernamaals opnieuw te kunnen worden geboren. De overledene werd beoordeeld door zijn of haar hart te wegen op een weegschaal met aan de andere kant de veer van Maät, de godin van de waarheid.

Orde en chaos

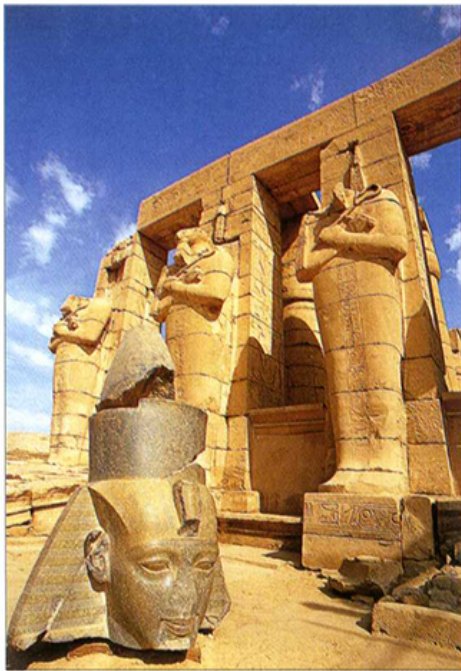
De Egyptenaren sloegen orde hoog aan, zoals blijkt uit hun zorgvuldig gereguleerde sociale structuur en uitgebreid gedocumenteerde rituele procedures. Toch werd hun leven beheerst door een onbeheersbaar en tamelijk onvoorspelbaar natuurfenomeen – de overstroming van de Nijl. Deze gebeurtenis werd niet afgebeeld: weergaven van het landschap toonden altijd de ordelijke toestand van het platteland als de rivier weer zijn normale loop volgt.

In de scheppingsmythen wordt het begin van de wereld voorgesteld als het opleggen van orde aan de oerchaos. De oerwateren van Noen symboliseerden chaos, terwijl een idee van orde werd geassocieerd met de landbouwcyclus en de reis van de zon. Maät, de godin van de waarheid en rechtvaardigheid, vertegenwoordigde ook sociale en godsdienstige orde, die het evenwicht van de Egyptische wereld handhaafden.

Verschillende soorten tempels

Er zijn twee hoofdtypen tempels: cultustempels gewijd aan godheden en dodentempels die zijn gebouwd ter ere van overleden koningen. Beide leken op elkaar qua ontwerp en functie: er werd geofferd aan de goden – in de eerste om zich te verzekeren van de welwillendheid van de godenwereld; en in de laatste aan de zielen (*ka's*) van de overleden koningen om ervoor te zorgen dat zij in het hiernamaals konden voortleven. Beide procedures werden als cruciaal beschouwd voor het handhaven van orde en vrede (zie *Tempelriten en offers*).

Cultustempels werden meestal gewijd aan een triade van goden, terwijl dodentempels zich bezighielden met de overleden koning en zijn identificatie met een aantal goden. De dodentempel van een koning was duidelijk ook bedoeld om te worden gebruikt voor ceremoniën tijdens zijn leven en vormde het middelpunt van een complex van gebouwen die werden gebouwd ter ere van het sacrale koning-

▲ Beelden van Ramses II als Osiris staan voor zuilen in de graftempel van deze koning, het Ramesseum.

▲ De zuilen in deze colonnade in Karnak zijn papyrusvormig; de kapitelen lijken op gestileerde papyrusknoppen.

schap, waaronder een koninklijk paleis dat later kon dienen als dummypaleis voor de geest van de overleden koning.

In alle tempels officieerden priesters (zie *De rol van priesters*), werd geofferd en werden rituelen uitgevoerd. Het middelpunt van elke cultustempel was het beeld van een god en in elke koninklijke dodentempel het beeld van een koning.

Cultustempels

Er is weinig overgebleven van de cultustempels van voor het Nieuwe Rijk (ca. 1550 v.Chr.). In het Oude Rijk (ca. 2686-ca. 2181 v.Chr.) werden tempels voor goden waarschijnlijk gebouwd van kleisteen, dat minder duurzaam is dan natuursteen. (Nu gebruiken Egyptische boeren het oude kleisteen, *sebach* in het Arabisch, als kunstmest.) In het Middenrijk (ca. 2055-ca. 1650 v.Chr.) werden cultustempels klaarblijkelijk gebouwd van natuursteen, maar er is weinig van overgebleven. Meestal werd het steen uit deze structuren hergebruikt voor de gebouwen uit het Nieuwe Rijk (ca. 1550-ca. 1069 v.Chr.) en latere tempels die op dezelfde plek als de voorgaande werden gebouwd. De Egyptenaren zijn altijd grote herge-

bruikers geweest. Waarom stenen hakken in de zinderende woestijnhitte, zware lasten over lange afstanden vervoeren en steen met stenen en bronzen gereedschap bewerken als er ter plaatse al kant-en-klare blokken steen beschikbaar zijn van een eerdere structuur die misschien vervallen is? Een goed voorbeeld van hergebruik is een prachtig reliëf van koning Senoesret I (ca. 1965-ca. 1920 v.Chr.) uit de 12e dynastie en de god Min dat vermoedelijk eens de muren van een belangrijke tempel uit het Middenrijk sierde. Het bevindt zich nu in het Petrie Museum en werd ontdekt door de 'vader van de Egyptische archeologie', William Matthew Flinders Petrie (1853-1942). Het lag met de bovenzijde naar beneden en was hergebruikt als plaaveisel in een veel latere Ptolemeïsche tempel in Koptos.

Dodentempels

Koninklijke dodentempels (in oude teksten 'herenhuisen van miljoenen jaren' genoemd) zijn vanaf de Vroegdynastieke

tijd bewaard gebleven (ca. 3100 v.Chr.). Ze werden in de loop van de tijd groter en grootser. De vroegste voorbeelden zijn eenvoudige offerkamers bij de vroegste koninklijke graven, mastaba's (Arabisch voor 'bank') genoemd, op de koninklijke begraafplaatsen in Abydos en Sakkara. In de 3e dynastie waren ze al complexer. De dodentempel in het grafcomplex van koning Djoser (ca. 2667-ca. 2648 v.Chr.) was verbonden met de noordkant van zijn piramide. Deze was gemaakt van steen en bestond uit twee hoven: een was vermoedelijk gewijd aan Djoser als koning van Boven-Egypte en de andere aan hem als koning van Beneden-Egypte. In de 4e dynastie was de dodentempel verplaatst naar de oostzijde van de piramide zodat deze via een rechte, geplaveide weg naar een 'daltempel' aan de rand van de beschaving, meestal een kanaalkade, liep. De best bewaard gebleven dodentempels uit het Oude Rijk (ca. 2686-ca. 2181 v.Chr.) zijn die van koning

▼ *Het ongewone altaar in de zonnetempel van Nioeserre in Aboe Goerab is van calciet en is ca. 6 meter in doorsnee. 5e dynastie.*

Chephren (ca. 2558-ca. 2532 v.Chr.) in Gizeh.

In het Nieuwe Rijk (ca. 1550-ca. 1069 v.Chr.) werden de dodentempels gescheiden van de koningsgraven. De graven bevonden zich in het Dal der Koningen op de westoever in Thebe, terwijl de bijbehorende tempels op enige afstand aan de rand van de woestijn stonden, dicht bij de beschaving en de rivier. Het waren imposante structuren die rijkelijk versierd waren en leken op de cultustempels uit dezelfde tijd.

Een variatie op het thema van de dodentempel waren de 'cenotaftempels' in Abydos, de legendarische begraafplaats van Osiris, de god van de doden, wederge-

▲ *De cenotaftempel van Seti I in Abydos heeft een ongebruikelijke L-vorm*

boorte en plantengroei. Deze tempels waren nauw verbonden met de cultus van Osiris en moesten de overleden koning in verband brengen met diverse goden. De vroegste koninklijke cenotaaf in Abydos werd gebouwd door koning Senoesret III (ca. 1874-ca. 1855 v.Chr.) in de 12e dynastie, maar verreweg de best bewaard gebleven en dus bekendste is die van Seti I (ca. 1294-ca. 1279 v.Chr.).

Zonnetempels

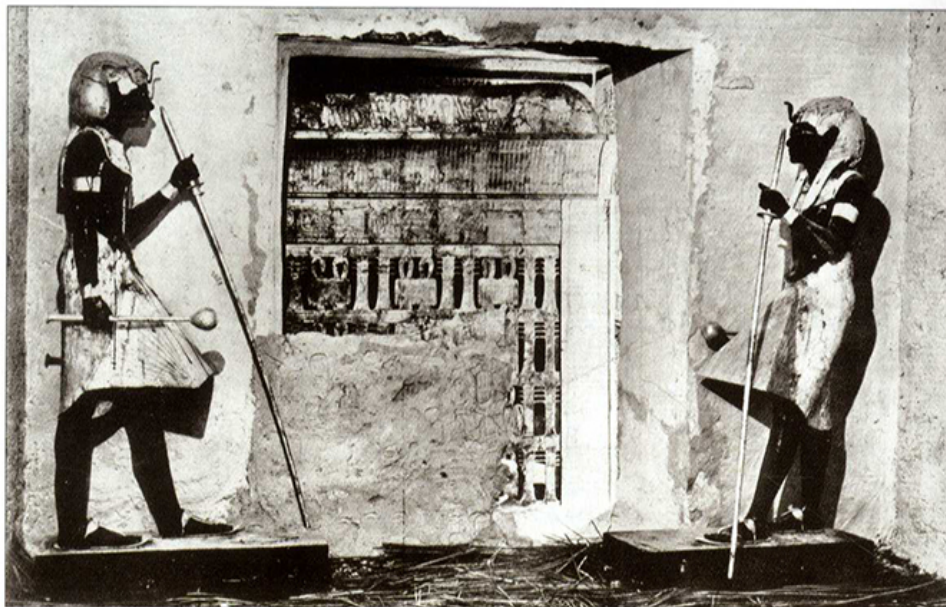
De overblijfselen van stenen zonnetempels stammen uit de 5e dynastie (ca. 2494-ca. 2345 v.Chr.). Ze waren gewijd aan de zonnegod Re, maar waren ook nauw verbonden met koninklijke begrafenissen. Ze werden gebouwd door de eerste zes heersers van deze dynastie en waren verbonden met hun piramiden (die net als de obelisk waarschijnlijk zonnecymbolen waren) en met de cultus van de zonnegod in Heliopolis. Er zijn zes zonnetempels bekend van inscripties, maar slechts twee zijn daadwerkelijk teruggevonden; die van Oeserkaf (ca. 2494-ca. 2487 v.Chr.) en Nioeserre (ca. 2445-ca. 2421 v.Chr.), beide in Aboe Goerab, ten noorden van Aboesir (deel van de necropool van het oude Memphis). De zonnetempel van Nioeserre bevat de overblijfselen van een enorme stenen obelisk en een gigantisch altaar in de vorm van vier hiërogliefen voor 'offer' (*hetep*). ◆

De vloek van de farao's

Iedereen houdt van een goed verhaal. Iedereen schrikt zich graag rot, maar dan wel op een veilige en comfortabele afstand van het object van hun angst. Vreemd en mysterieus Egypte, met zijn duistere graven en oude mummies, is de perfecte achtergrond voor hevige angst en intriges. Het is daarom geen wonder dat Hollywood al snel munt sloeg uit de 'vloek van de mummie'. Dit idee was in feite een populair thema in de literatuur vanaf de 19e eeuw. Schrijvers zoals Bram Stoker en Arthur Conan Doyle schreven graag over de verschrikkelijke wraak van de mummies wier graven waren verstoord.

Toetanchamons graf

De ontdekking van een bijna ongeschonden graf van Toetanchamon (ca. 1336-ca. 1327 v.Chr.), de heerser uit de 18e dynastie, resulteerde in een wereldwijde egypto-

▼ Toetanchamons mummie lag in drie in elkaar passende antropoïde grafkisten (de binnenste van goud) in een sarcofaag van kwartsiet.

▲ Twee levensgrote houten beelden van de koning bewaakten de ingang naar zijn grafkamer. Hier te zien net na het verbreken van het deurzegel.

manie en een obsessie voor de oude vloek van de farao's. De grote ontdekking werd gedaan door de archeoloog Howard Carter (1874-1939) terwijl hij opgravingen deed in het Dal der Koningen, in dienst van de vijfde graaf van Carnarvon. Op 4 november 1922 ontdekte hij een trap die leidde naar een geblokte deur die was bedekt met zegels met de cartouche van Toetanchamon. Bij het betreden van het graf op 26 november, 'de dag der dagen', zag hij dat hij het lichaam van de jonge koning en een enorme hoeveelheid prachtige grafgiftten had gevonden.

Dit was niet slechts een ontdekking van een adembenemende goudschat, maar de eigenaar ervan, Toetanchamon, was begraven in een ongewoon graf (zie *Rotsgraven*). Hij was in zijn tienerjaren gestorven en had nauwe banden met de beruchte koning Echnaton (ca. 1353-ca. 1336 v.Chr.), die revolutionaire veranderingen had aangebracht in de Egyptische kunst en godsdienst. De fantasie van de mensen sloeg op hol.